

Nahçıvan Folklor Örneklerinde Nizami Gencevî Eserlerinin İzleri¹

Əli ŞAMİL² - Aynur QƏZƏNFƏRQIZI³

Çev.: Muhammet Kemaloğlu

TRT Genel Müdürlüğü

muhammetkemaloglu@gmail.com

Özet

Nizami Gencevî kendi yaratıcılığında hikâye ve efsanelerden çokça yararlanmışır. Onlardan bazıları ağızdan ağza geçerek yaşamıştır ve şair onları kendi yaratıcılığında maharetle istifade etmiştir. Diğerleri de şairin eserlerinin tesiri ile ortaya çıkmış ve insanlar arasında yayılmışır. Nizami Gencevî'nin dünyaca meşhur Hamsesi'nde folklorun izlerini görebiliriz. Şüphesiz ki, dünyaca ünlü bu eserin folklordaki izi Azerbaycan'da olduğu kadar başka hiç bir yerde böyle geniş bir alana yayılmamıştır. Bunu Nahçıvan'dan toplanmış folklor materyalleri da kanıtlar. Çalışmamızda Nizami Gencevî'nin eserlerinin Nahçıvan'dan toplanmış efsane ve rivayetlerdeki izleri araştırılacak.

Anahtar Kelimeler: Nahçıvan Folkloru, Nizami Gencevî, Rivayet, Efsane, Hamse, Folklor.

Abstract:

The Trace Of Works Of Nizami Gancevi In The Example Of Nakhchivan Folklore Materials

Nizami Ganjavi took great advantage of stories and legends. Some of them firstly conveyed from mouth to mouth and the poet used them in his own works. The others emerged under the influence of poets works and spread among people. The traces of folklore are possible to be seen in Nizami Ganjavis "Khamisa" which is popular in whole world. No matter how widely spread this immortal work is in the world yet there are not as many folklorised variants in anywhere as they are in Azerbaijan. The folklore materials collected in Nakhchivan prove it. In my paper the traces of Nizami Ganjavis works will be researched within stories and legends collected in Nakhchivan.

Key words: Nakhchivan Folklore, Nizami Ganjavi, Story, Legend, Khamisa, Folklor.

Резюме

СЛЕДЫ ПРОИЗВЕДЕНИЙ НИЗАМИ ГЕНДЖЕВИ НА ПРИМЕРЕ ФОЛЬКЛОРНЫХ МАТЕРИАЛОВ СОБРАННЫХ С НАХИЧЕВАНА

Низами Генджеви использовал много легенд и рассказов. Некоторые из них дошли до нас через уст в уста, а затем поэт использовал них в своих произведениях. Некоторые из них, появились под влиянием поэта и

¹ Nahçıvan Folklor Örneklerinde Nizami Gencevî Eserlerinin İzleri, (Aynur Gazanferkızı ile ortak), Nizami Gencevî ve Folklor, Nurlan Neşriyatı, Bakı, s.146-153.

² AMEA Folklor Enstitüsü.

³ AMEA Folklor Enstitüsü.

распространились среди народа. Следы фольклора можно увидеть в Хамсе Низами Ганджави, коорое очень популярно во всем мире. Нет сомнений широко распространенное бессмертное произведение во всем мире, так широко не распространено, кроме Азербайджана нигде. Доказательством этого можно показать фольклорные материалы, собранные в Нахичевани. В докладе будут исследованы следы произведений Низами Генджеви в легендах и преданиях, собранных с Нахичевани.

Ключевые Слова: Нахичеванский Фольклор, Низами Ганджави, Предания, Легенда, Хамса, Фольклор

GİRİŞ

Nizami Gencevî kendi ölmez eserlerini yaratırken yazılı kaynaklarla beraber folklordan da çokça yararlanmıştı. Yurttaşları da onun eserlerini yalnız kitaplardan okumakla yetinmeyip, oradaki rivayetleri, nağılları, efsaneleri ve mifleri meclislerde, toplantılarda söylemişler. Böylece, yazılı metinlerle ağızdan-ağza dolaşan, folklorlaşan metinler kaynayıp karışmıştır. Buna göre de toplanmış folklor numunelerini araştırırken Nizami Gencevî'nin eserleri ile benzerlik gösteren örneğe rastlamak mümkündür.

Nizami Gencevî'nin yaratıcılığında folklora önem vermesi hiçte tesadüfi değildir. Folklorda estetik fikirlerden bahsederken Sefer Elekberov şöyle yazıyor: "Dünya görüşü bakımından folklorun varlığa bakışı geniş manada hadise ve nesnelere halka ait tefekkür tarzına uygun olarak karakterli yansımasını oluşturur. Sözün dar manasında ise folklorun varlığa münasebeti hadise ve nesnelere yalnız güzellik bakımından kıymetlendirilmesi şeklinde ifade olunur... Kökleri en eski zamanlara dayanan Azerbaycan folkloru derin mazmunlu ve tür zenginliğine sahiptir. Folklorun estetik ve ahlak terbiyesindeki rolü onun bu meziyetleri ile ölçülür." (Elekberov Sefer, 1978:4-5).

Araştırmacıya göre "folklorun hayati kudretini anlayan büyük sanatkarlar daima folklordan gıdalanmış ve bunu başkalarına da tavsiye etmişlerdir. Nizami Gencevî kendisinin "Hüsrev ve Şirin" hikâyesinin mukaddimesinde:

Ruha hoş gelse de bu güzel destan,
Perdede kalmıştı bu gelin çoktan.
Tanıyan yoktu bu güzel almazı,
Berde'de idi onun bir elyazması.
O ülkenin eski tarihlerinden
Tamamen bu destanı öğrenmişim ben. (Gencevî Nizami, 1962:6)

Bir hakikati de unutmamak lazımdır ki, gerek XII. asra kadar, gerekse de sonraki yüzyıllarda tarihi mevzuda yazılmış eserlerde efsane ve rivayetler de kendine geniş yer bulmuştur. Sırf buna göre de "Hamse"deki birçok folklor örneklerinin halktan alındığını söyleyebiliriz. Sefer Elekberov'un da belirttiği gibi, "dahi şair "Hüsrev ve Şirin" hikâyesini yazarken muhtelif kaynaklarla beraber, ağzılarda dolaşan rivayetleri de öğrenmiş ve güzel bir sanat eseri yaratmıştır". (Elekberov Sefer,1978:6)

Azerbaycan'da da Nizami Gencevî'nin eserlerinin Avrupa metotları ile tahliline başlandığı ilk günlerden, şairin folklordan yararlandığı dikkate alınmıştır. M. Elekberov 1947'de filoloji ilimler doktoru olmak için "Nizami Gencevî ve Azerbaycan Halk Yaratıcılığı" mevzusunda tez yazmıştır. Hamid Araslı'nın "Nizamide Halk Sözleri ve Halk İfadeleri" (Araslı Hamid, 1942:8), "Nizami ve Azerbaycan Halk Edebiyatı" (Araslı Hamid, 1947), E.Ahundov'un "N.Gencevî ve Halk Yaratıcılığı"(Ahundov, 1954:2), Mübariz'in "Nizami Yaratıcılığında Azerbaycan Folklorunun Tesiri" (Mübariz, 24 Haziran 1938), Sednik Paşayev'in "Nizami ve Folklor", (Paşayev Sednik, 1976), yine aynı müellifin "Nizami ve Halk Efsaneleri" (Paşayev Sednik, 1983) vb. monografik ve makaleler mevzunu öğrenmek bakımından oldukça değerlidir. Folklorumuzun yorulmaz derleyicisi ve araştırmacısı Prof. Dr. Sednik Paşayev bu istikamette hususi emek harcamıştır. O, "Nizami ve Halk Efsaneleri" kitabının (Paşayev Sednik, 1983) ön sözünde: "...Nizami'nin eserlerinde Herodot'un naklettiği efsanelerin, gerekse de diğer eski efsanelerin izlerine rastlamaktayız. Genel olarak baktığımızda folklora sıkıca bağlı olan Nizami, efsanelerden çok fazla istifade etmiş, sanatını halk efsanelerinden aldığı öznelerle bezenmiş, genelleştirmiş, kuvvetlendirmiş, halka yakınlaştırmıştır. Sırf buna göre de yazılı epik şiirlerin efsanelerle alakası meselesini aydınlatmak için Nizami yaratıcılığı zengin malzemeler sunar. Bu mütefekkir şairin eserlerinde efsanelerden yerli-yerinde istifadelerin değerini ortaya çıkarmak, faydalı neticesini göstermek çağdaş edebi süreç bakımından faydalıdır" (Paşayev Sednik, 1983: 4-5).

Sednik Paşayev'in topladığı "Ferhad'ın Sesi, Ferhad'ın Nağmesi" efsanesinde denildiğine göre ki, eski zamanlarda Bazar meydanı yakınlarında bir çift çınar ağacı vardı. Uzak ve yakın şehirlerin adamları sık sık bu çınarların altında toplanırlardı. Onları buraya toplanmaya heveslendiren Ferhad adlı halk aşığının sesi, yürekleri yandırıp yakan türküleriydi.

Günlerin birinde halkın âşık oğlu Ferhad bir daha bu yerlere gelmedi. Adamlar bundan dolayı çok rahatsız olmaya başladılar. Bir müddetten sonra halk aşığının sihirli

sesi uzak yerlerden, yüksek dağlardan gelmeye başladı. Cemaat bu işe çok şaşırды. Güngörmüş aksakallılar, ardınca kasid gönderip onu geri çağırma kararına geldiler. Bu maksatla kasidler yola düştüler. Onlar halk aşığın Şerur'da buldular. Lakin onu geri döndüremediler. Çünkü halk aşığı artık aşkın şerbetini içmişti. Ferhad dağlara çıkarak kayalar arasında yalnız başına bir mağarada yaşıyordu. Onun sedası İran memleketinin şahına da ulaştı. Üstelik de bu şah, bu aşığın onun sevgilisine âşık olduğunu da öğrenir.

Şah halk aşığı Ferhad'ı huzuruna çağırır. Hakiki âşık olan Ferhad hakikati saklamaz.

Şah der:

-Eğer sen hakiki âşık isen, sınavdan geçmelisin, aşkını yaptıklarınla kanıtlamalısın. Bizim bu yerlerde yüce bir dağ var. Eğer ona varıp ortasından yol açarsan, Şirin senindir.

Ferhad bu işte kolunun gücüne değil kendi sihirli sesine güveniyordu. Ondan dolayıdır ki, Ferhad dağın tepesine çıkıp yanık bir türkü söyledi, halkını, hemşerilerini yardıma çağırды.

Adamlar bu sestem etkilenecek akın-akın elleri kazma kürek dağa saldırdılar. Ferhad kendisi de öne atıldı elindeki kazma ile kayaları parça-parça etmeye başladı. Dağın kazılıp bitmesine az kalmıştı ki Ferhad uyudu. Uykusunda gördü ki, onun tenine haram el değdi. Uykudan uyanır uyanmaz gibi elindeki kazma ile başına vurarak intihar etti.

Halk aşığının sesine şahit olan bülbüller bu haberi onun vatanına ulaştırdı. Diyorlar ki, işte o zaman Ferhad'ın öldüğü yerden onun acılı sesini ve kazmasının şakırtısını rüzgârlar onun vatanına ulaştırır. (Paşayev Sednik, 1983:61)

"Hüsrev ve Şirin" hikayesinde dikkati çeken başka bir fark da "nurdan göz kamaştırır" (Paşayev Sednik Paşayev, 1983:64) Şirinin sıradan bir insandan çok su ilahesi Nahid'i hatırlatmasıdır. Çok eskilerde su ve ateş ilahelerinin mabetleri bir-birine yakın olmuş, bu mabetler su kenarında, çoğu zaman her biri ırmağın sahilinde dikilmiş, aralarında bir ırmak-su olmuştur. (Paşayev Sednik, 1983:65). İnanca göre, Hürmüz'ün ve Armait'in kızı Nahid su ilahesi, oğlu Atar ise ateş tanrısıdır. Araştırmacılar, Nahçıvan'da ateş ve su mabetlerinin olduğunu ve ayinler icra edildiğini göstermişler. Bu gün de Nahçıvan'da bu mabetlerin kalıntıları durmaktadır.

Sednik Paşayev'e göre, Nahçıvan arazisinden toplanan efsanelerde Sara ve Şirin; Hançoban ve Ferhad karakterlerinin arasında belirli bir uygunluk, benzerlik vardır. Şöyle ki, "Bir efsaneye göre Arpaçay'ın sahilindeki "Oğlan Kale"de Hançoban, "Kız Kale"de ise Sara yaşarmış, başka bir efsanede ise Ferhad "Oğlan Kale"yi kendisi, "Kız Kale"yi ise Şirin için yaptırmış". (Paşayev Sednik, 1983:68). Görüldüğü gibi, halk efsanelerinin paralelde öğrenilmesi de onların sırrının açılmasında büyük rol oynar.

Nahçıvan'da geniş bir alana yayılmış ve bir kaç varyantı muhtelif kaynaklarda neşr olunmuş "Aldede" efsanesinin Ferhad'la ruhen ilgili olduğu kanaatine gelen Sednik Paşayev şöyle der: "Ferhad'ın sesi" efsanesi ruh itibariyle "Aldede" efsanesine çok yakındır. Aldede de kendi toprağına kuş gibi uçar, yabancı toprakta ise ayağı tutulur, yürümez. Onun "Nağmeli bedduaları" asıl vatanda toprakta vatana nağme okur, yabancı toprakta ise susup, lal olur. (Paşayev Sednik, 1976:118).

Nizami ve folklor mevzusunda bu kadar araştırmalar yapılmasına bakmayarak, nedense Nahçıvan bölgesi bu meselede dikkatten uzak kaçmıştır. 1970'li yıllardan sonra bölgeden toplanmış folklor numuneleri şunu gösterdi ki, burada, N. Gencevî eserleriyle ilgili folklor numuneleri çok fazladır. Bu meseleye dikkat çeken E. Hüseyin oğlu "Sovyet Nahçıvan'ı" gazetesinde: "Bu gün halk arasında mevcut olan birçok rivayet ve efsaneler de Nizami eserlerinin folklorlaşmış türüdür. Nizami gibi bir üstadın hem kendinden sonraki yazılı edebiyata, hem de şifahi halk edebiyatına haddinden fazla tesir göstermesi tamamıyla tabiidir. Hatta halk kendisinin yarattıklarını bile Nizami dehası ile alakalandırmaya çalışmıştır. Dahi şairin eserleri ile özellikle "Hüsrev ve Şirin"le ilgili efsaneler, rivayetler, bayatılar Nahçıvan arazisinde çoktur. Bundan başka çoğu yer, çay, çeşme, kale adları da "Hüsrev ve Şirin" eserindeki kahramanların adı ile ilgilidir". (Hüseyin oğlu E., 1984:19 Şubat)

Nizami Gencevî'nin "Hamse"sinde onlarla epik özne olmasına bakmayarak, "Hüsrev ve Şirin" hikayesinin kahramanlarından Ferhad'ın adı ile ilgili olan toponim ve oykonimlere Nahçıvan bölgesinde daha çok rastlanılır.

Sevdiğine kavuşmak için dağ delen Ferhad'ın adı ile ilgili en büyük abidelerden biri Batabat yaylasındaki Ferhad evidir. Çimenlikteki tek kayanın içerisi oyularak 4 oda yapılmıştır. Ehengdaşı kayanın üzerindeki kitabe bozulduğundan bu abidenin ne zaman yapıldığını, kimin el işi olduğunu söylemek mümkün değil. Abide, belki de, kahramana hürmet alameti olarak Ferhad evi adlandırılmıştır. Ferhad evinin yanından dereye bakanda köpüre köpüre akan dağ çayı süt kanalını hatırlatır. Onu da hatırlatalım ki, Fer-

had evinden aşağıda, derenin içinde yerleşen Biçenek köyünün (Şahbuz ili) sakinleri köyden hayli uzaktaki bir pınarı “Sütlü” bulak (çeşme) adlandırırılar.

Sednik Paşayev “Nizami ve Halk Efsaneleri” kitabında “Ferhad’ın sesi, Ferhad’ın nağmesi” efsanesinden bahsederken etek yazısında böyle bir bilgi verir: “Şerur'un Sirab suyu arazisinde, Mezre köyü yakınındaki Kuyu dağda “Ferhad mağarası”, “Ferhad'ın su kuyusu” ve “Ferhad Pınarı” adlı yerler şimdi de mevcuttur”. (Paşayev Sednik, 1983:68).

Bölgeyi iyi tanımayan âlimimiz topladığı folklor materyallerinin derlenerek kayıt altına alınmasında dikkatsiz davrandığı gibi (Sirab ve Mezre Şerur illeri arazisinde değil, Babek ilinin arazisindedir. Bölgede bir kaç Mezre köyü olduğundan Sirab, Kültepe yakınındaki Mezre kendi de Alagöz Mezre adlanır), görünür, “Edebiyyat ve İncesenet Gazetesinin 1 Şubat 1980 sayısındaki Arif Rehimov’un “Vayhırın İzi İle” makalesini de okumamıştır. Mevzu ile ilgili geniş araştırmalar yapan dilci-alim Arif Rehimov: “ Eski Vayhır’ın güney batısında “Kuyuludağ” adlı bir yer vardır. Dağın doğu kısmı 250-300 metrelik maili sal (düz) taşıdır. Bu sal taşın 160-170 metreliğinde 2 metre eni, 11 metre uzunluğunu olan bir yer ayarlanması ve orada iki kuyu kazılmıştır ki, bu merdivenli kuyular gerçek mucizedir. Ora ancak kuzey doğu taraftan bir tek yol var ki, bu yolla da tek adam inebilir. Birinci kuyuda 11 merdiven var, ikinci kuyuda 27 merdivenden sonra seki görünür. Seki dönerek aşağıya doğru 16 merdiven iner. Sonra merdiven kırılır ve tahminen 2 metre uçurum gelir. Uçurumun sonu yeniden seki ile biter ve öne doğru giden merdivenli yol taş, toprakla tutulmuştur. Efsaneye göre bu kuyuları Ferhad kazmıştır”. (Rehimov Arif, 1980:1 Şubat)

Arpaçay’dan Sederek kentinin kövşenlerine (tahıl ekilmiş yer) doğru uzanan eski bir ark da Ferhad’ın adı ile ilgilidir. Sederek yakınlarındaki başka bir ark ise “Şir” arki denir. “Şir” sözünün bir manası da süt olduğu için bu arkın da sırf Nizami kahramanları ile bağlılığını tahmin etmek mümkündür.

Sederek kentinde bir dağ yükselir: Tejkar dağı denir bu dağa. Dağ sert taşlardan ibarettir. Bitki örtüsü ise esasen her zaman yeşil ardıç ağaçlarıdır. Ta eskiden bu yerlerin sakinleri ardıç dallarını mukaddes kabul etmişler. Halk arasında şöyle bir efsane dolaşiyor ki, ardıç dalları her hangi bir kahramanın külüngünün sapıdır. Kahraman kendini öldürmek istediğinde kazmayı havaya atarak göğsünü öne uzatmış, kazma onun göğsüne saplanmış, sapı ise yeşillenmiş dal budak atmıştır. Ele ona göredir ki, ardıcın bu dağını kesende kan akıyor.

Tejgar ve Ejdahın dağlarında biten ardıc dalları hakkında halk arasında dolaşan bu tür efsane N. Gencevî'nin "Hüsrev ve Şirin" eserinde Ferhad'ın ölüm sahnesini hatırladır:

Dövünen kalbini sözler kanattı,
Dağların başına kazma attı.
Kazmanın destesi sançıldı yere,
Nem toprak can verdi göğertilere (Gencevî Nizami, 1962).

Sederek kendinden hayli yukarıda-geçmiş Ermenistan SSC'nin Yeğeknadzor (Paşalı) ilinin Kovuşuk köyü yakınında da Ferhad'ın adı ile ilgili hayli yer adları mevcuttur. Kovuşuk ile Eleyez köyleri arasında Veng adlandırılan eski bir abide var. Buraya yukarı yaylalardan taştan oyularak yapılmış bir ark gelir. Yaylak ile Veng'in arası sert yamaçlı dağlardır. En çevik hayvan-katır bile buradan çetinlikle geçer. Çok teessüf ki, arkın yontulmuş taşlarını söküp etraf köylere değirmen türleri yapmışlar.

Halk arasında dolaşan efsaneye göre Veng Şirinin sarayı olmuştur. Yayladan saraya gidip-gelmek, süt taşımak zor olduğundan Ferhad, Şirin'i taze sütle temin etmek için taş arki çekmiştir.

Şahbuz ilinin merkez Şahbuz köyü yakınındaki azametli ve muhteşem Şapur kalesi de "Hüsrev ve Şirin" eserindeki Şapur'u hatırlatır.

Nahçıvan Nizami Gencevî'nin eserleri ile ilgili rivayet ve efsanelerin yayılması bakımından oldukça zengin bir müzeyi hatırlatır. Bu arazide yaygın olan efsane ve rivayetlerin muhtelif varyant ve deyimlerini toplayıp Nizami Gencevî'nin yaratıcılığının da tesirini nazara alarak araştırmağa ihtiyaç duyulur.

Kaynaklar

- ARASLI Hemid, (1942), "Nizamıde Halk Sözleri ve Halk İfadeleri", SSCİ EA Azerbaycan Filialının Haberleri, Sayı 8.
- ARASLI Hemid, (1947), "Nizami ve Azerbaycan Halk Edebiyatı", Nizami Gencevî Mecmuesi, Bakü.
- AHUNDOV E, (1954), "N. Gencevi ve Halk Yaratıcılığı", Azerbaycan SSC EA Haberleri, Sayı 2.
- ELEKBEROV Sefer, (1978), "Folklorda Estetik ve Ehlaki Fikirler", Gençlik Neşriyyatı, Bakı.
- ELEKBEROV M, (1947), Nizami Gencevî ve Azerbaycan Halk Yaratıcılığı, (Avtoreferat), Bakı.
- GENCEVİ NİZAMİ, (1962), Hüsrev ve Şirin, Bakı.
- MÜBARİZ, (1938), "Nizami Yaratıcılığında Azerbaycan Folklorunun Tesiri", Edebiyyat Gazetesi, 24 Haziran.
- PAŞAYEV Sednik, (1976), Yanardağ Efsaneleri, Bakı.
- PAŞAYEV Sednik, (1976), Nizami ve Folklor, Bakı.
- PAŞAYEV Sednik, (1983), Nizami ve Halk Efsaneleri, Gençlik Neşriyyatı, Bakı.

REHİMOV Arif, (1980), "Vayhırın İzi İle", **Edebiyyat ve İncesenet Gazetesi**, 1 Şubat.

HÜSEYN oğlu Eli, (1984), "Nahçıvan'da N.Gencevî'nin Eserleri ile Sesleşen Deyimler", **Sovyet Nahçıvanı Gazetesi**, 15 Şubat, Sayı 43 (13781),